

Stanislav Brouček: O krajanech a mateřštině: pokus o náhled z různých stran a zkušeností

Záměrně jsem volil v titulu tohoto příspěvku termín „mateřština“ a nikoli čeština, a to nejen proto, abych zdůrazňoval jakési citové spojení mezi oběma prostory, o nichž se jedná, když mluvíme o krajanech. To znamená o domově, o prvním prostoru, a zároveň o tom druhém prostoru, o němž my zde usedlí v českých zemích říkáme cizina, případně nový domov pro naše krajany apod.

Chci tím zdůraznit fakt, že docházelo a stále dochází a bude docházet k dobovým *proměnám sociálního pozadí*, z něhož se pak odvíjí úroveň vztahu krajanů (míněno zahraničních Čechů) k mateřštině, tj. češtině. A právě pobytem v jinojazyčném prostředí se problematika mateřštiny komplikuje, a to nejen z hlediska mluvčího k jazyku, ale především s ohledem na funkce, které jazyk ve společenství lidí má. Během toho dlouhého období od 16. století, od prvních protestantských exulantů až do dneška, bychom našli celou škálu zajímavých a nepochybně poučných kolektivních a individuálních postojů českých přesídlenců k jejich mateřštině, tedy češtině. Vysledovat tuto proměnu v čase na jedné straně, ale také popsat na druhé straně onu konstantní podstatu, neměnnou a trvající stále po tu dobu, kdy bude mít pro člověka význam etnicita, etnické vědomí a etnická příslušnost, není snadný úkol, jak by se mohlo zdát.

Bohužel nejsem zcela připraven tyto proměny obecného postoje lidí žijící v zahraniční diaspoře vůči mateřštině popsat vyčerpávajícím způsobem, a to ani v čase a ani v té obecnější rovině, to znamená ve významu mateřštiny pro existenci lidské bytosti.

Dovolím si zde spíše nadhodit některé náhledy a zkušenosti, které mi v souvislosti s tématem této konference přišly na mysl.

To, čím se budu zabírat nebo lépe řečeno o čem se budu zmiňovat, je vlastně tedy kombinace tří úrovní, které bývají v akademickém bádání většinou kritizovány jako nekombinovatelné, tedy nespojovatelné veličiny.

První představuje přístup z hlediska třeba historika, etnologa či lingvisty (tím tedy nemyslím sebe v těchto disciplínách, nýbrž míním tím zkušenost vyváděnou v těchto disciplínách). Druhý přístup či zkušenost představuje soubor posbíraných náhledů a hodnocení samotných zahraničních Čechů a ta třetí rovina přístupu, která mi to všechno mírně metodicky komplikuje, je moje celoživotní zkušenost s krajanickým živlem, který jsem měl to štěstí poznávat na vlastní kůži v různých koutech tohoto světa.

A tak hned přiznávám, že jsem touto vlastní subjektivní zkušeností natolik poznamenán, že právě přes tuto zkušenost filtruji některé badatelské závěry zmíněných disciplín a také názory samotných krajanů. Tak to je ten pravý důvod, proč se bude jednat víceméně o shluk mým momentálních názorů či spíše postřehů, než o nějakou komplexní úvahu či dokonce závěry výzkumu.

Tak jako mnozí z vás, setkal jsem se při diskusích na naše téma také s názorovými extrémami. Jedná se třeba o jeden poměrně logický závěr, který můžeme akceptovat, avšak je-li dovedený do krajnosti, potom většinou k němu uplatňujeme minimálně rozpaky. Vysvětlím hned proč: tento názor

se opírá o nesporný fakt, že jazyk je nástroj praktické komunikace, a tudíž je dobré či praktické používat právě ten jazyk, který si vyžaduje aktuální praxe. To znamená kupříkladu v konkrétní situaci, kdy jeden jazyk byl přirozeným komunikačním prostředkem v době socializace člověka (od narození do dospělého věku), může být plnohodnotně nahrazen jiným jazykem, totožným s novým jazykovým prostředím po emigraci, po přesídlení. S tím je jistě možné souhlasit. Avšak je-li tato úvaha dovedena ke kategorickému závěru, že každý jazyk a tudíž i mateřština není *nic jiného*, než důležitý praktický a aktuálně využitelný komunikační prostředek, jedná se pochopitelně o extrém.

To, co mně samotnému, právě ze zmíněných osobních zkušeností, na této úvaze nejvíce vadí nebo co mě přímo dráždí, je slovo/termín „nahrazení“ jiným jazykem, neboť mi naznačuje zároveň vyřazení původního jazyka z rejstříku přirozených potřeb člověka, což si lze obrazně přestavit jako odložení původního jazyka stejně jako odložení již nepotřebného šatstva do šatníku. Zkrátka tento extrém říká, že význam mateřštiny se odsouvá nebo je odsunut do *minulosti*, protože mateřština byla komunikačním prostředkem pouze v minulosti. A přenášet tuto odžitou a již pasivní minulost do aktivní přítomnosti po přesídlení je tedy (podle této extrémní úvahy) minimálně nepraktické, je to údajně podobné jako s albem fotografií původního domova, to znamená, že mateřština je zúžena na soubor vzpomínek v konzervě, na něž aktivně žijící člověk v novém jinojazyčném prostředí má docela málo času, pokud má vůbec nějaký. Dovedeno ještě dále do extrému, mohlo by se konstatovat: *Zapomenout mateřštinu, nebo ji komolit, je tak tudíž normální a netřeba se tím nějak trápit, či dokonce se za to stydět.*

Opačný názor, či extrém, který je pochopitelnější a sympatičtější než ten první, říká, že rozvíjet mateřštinu je nejen dobré pro citový, duševní a také duchovní život člověka, ale zároveň je mateřština *nepřekonatelné a nezrušitelné pouto* s původností a s počátkem i formováním osobnosti člověka. V mateřštině je totiž zakódován první a nezaměnitelný soubor komplexních informací o životě. Mateřština je tak spojena s identitou člověka, je zprostředkující instancí mezi subjektivní individualitou a společenskými strukturami. Zřít se toho, tedy mateřštiny, zapomenutím nebo odložením, znamená popření sebe sama.

Ted' po pojmenování těchto tzv. nebo v uvozovkách extrémů to vypadá, že by mělo zaznít: když škrtneme, či pomíneme, tyto extrémy, dostaneme se do středu autentické reality. Bojím se, že si ale s tím nijak nepomůžeme, neboť význam mateřštiny je jednak komplexní sociální problém a pak také jako každý sociální jev může být prožíván ve výsostně individualizovaném provedení.

Nechci již dál pokračovat v tomto víceméně nahodilém vymezování problému, takže tento pokus o limitování ukončím vyznáním, které míří ke chvalozpěvům na mateřštinu (češtinu) známé třeba u Pavla Eisnera nebo u Vladislava Vančury, že totiž se vztahem k mateřštině se člověk vyrovnává celoživotně. Dokonce lze konstatovat: že úroveň vztahu k mateřštině můžeme měřit kulturnost člověka.

Rád bych teď představil jeden příklad, jednu zkušenost, která mi byla sdělena. Chci tím nejen doložit právě konstatované, ale také snad předem eliminovat námitku, že bych zdůrazňováním vztahu

k mateřštině měl něco negativního proti bilingvistu, či multilingvistu. Právě naopak, jak uvedu ve druhé části tohoto příspěvku. Jedná se tedy o příhodu, kterou mi kdysi vykládal můj bývalý kolega Ivo Vasiljev (nar. 1935). Tento přeni český etnolingvista měl matku Češku, otce Rusa a v jeho dětství kromě ruštiny a češtiny doma mluvili německy. Brzo si osvojil další jazyky, především dobrou angličtinu a francouzštinu, vystudoval koreanistiku, naučil se víceméně sám vietnamsky natolik, že je českými Vietnamci považován za nejlépe hovořícího Čecha vietnamštinou. K těmto jmenovaným jazykům přidal další asijské jazyky: japonštinu, protože jeho žena byla známou japanoložkou, a třeba čínštinu. Problematika mateřštiny, za níž ve svém případě považuje češtinu (vychodil české školy), je pro něho celoživotním významným badatelským tématem. Tento muž mi vykládal příhodu, která se udála kdesi v daleké cizině. Nevzpomínám si na dobu, kdy se měla odehrát, ale bylo to v době, kdy se dalo volat telefonicky do cizí země pouze přes poštu a spojovatelku. On byl přítomen na takovémto zařízení a čekal na své spojení. Jeho pozornost upoutala mladá žena, a to nejen svým asijským vzhledem, ale tím, že dostala spojení těsně před ním a nejprve plynně hovořila anglicky a na to francouzsky a pak neskonale dlouho jiným jazykem, kterému nerozuměl. Její rozhovor trval a trval a on si během té doby všiml, jak se tato žena proměňuje. Z původně uspěchané a energicky jednající ženy se proměňoval nejen její hlas, dikce, ale také gesta volnou rukou, proměňoval se i její obličej. Zkrátka on usoudil a pak poznal, že hovořila svou mateřštinou.

Druhý příklad: muž českého původu, který žil celý svůj dospělý věk ve Francii, se ve stáří a nemoci dostal do sanatoria, kde po čase hovořil pouze jazykem, kterému personál sanatoria nerozuměl. Zjistilo se, že se jedná o češtinu, jeho mateřštinu. Jistě bychom mohli uvést další příklady dokazující výjimečnost mateřského jazyka.

Vedle tohoto vcelku jednoznačně formulovaného vztahu k mateřštině je třeba říci, že existuje celá řada definicí mateřštiny, a to z pedagogického nebo sociologického či lingvistického hlediska. Definice mají tudíž různá kritéria, jimiž se můžeme ptát po mateřském jazyku nebo naopak mateřský jazyk může být kritériem pro sčítání lidu (jako například v ČSR v roce 1921), kdy se tímto kritériem zjišťovala národnost. Upozorněním na tato kritéria (a vyjmenování některých z nich), bych rád připomenul na druhé straně relativní možnost objektivní zjistitelnosti mateřštiny.

V definicích se často uvádí *kritérium původu*. O tom jsem mluvil zatím především. Toto kritérium představuje ověřenou zkušenost, že mateřštinou je ten jazyk, který se člověk naučil od matky, respektive jako první jazyk, ať už to byl kdokoli, kdo jej naučil tímto jazykem mluvit.

Za další kritérium můžeme považovat úroveň znalosti a schopnosti ovládat tento jazyk. To bývá nazýváno kritériem *kompetence*. S mateřštinou bývá tudíž spojeno to nejvyšší osvojení jazykových dovedností. Zkrátka, člověk se v mateřštině nejlépe a nejpřirozeněji vyjadřuje.

Dalším kritériem je *frekvence* používání mateřského jazyka. Zpravidla člověk hovoří mateřským jazykem nejčastěji.

Jak už jsem uvedl na příkladu sčítání lidu, mateřský jazyk sloužívá, nebo alespoň někdy v minulosti sloužil, k etnické či národní identifikaci sčítaného jedince. Tedy *identifikace* je jednak

výrazným atributem mateřského jazyka a zároveň *kriteriem* k vlastnímu, individuálnímu, nebo možná bych řekl intimnímu vyznání. Zároveň mateřština také slouží ke kolektivní (objektivní) identifikaci. Což znamená, že mateřským jazykem se přirozeně vřazujeme do konkrétní kolektivity a naopak přes mateřský jazyk nás konkrétní kolektivita (tedy jednotliví příslušníci etnika či národu) akceptují naši národnost a přijímají nás, jako svou přirozenou součást jednoho národa. To znamená, že jazyk je komponentem enicity, a to často respektovaným *objektivním* komponentem etnicity, resp. etnické příslušnosti, tj. třeba příslušnosti k národu.

Vedle tohoto objektivně stanovitelného a objektivně respektovatelného komponentu naší národní příslušnosti, tedy mluvím o jazyku, o češtině, většinou chápané jako mateřština, je ve hře druhý element, druhý komponent, tím je subjektivní etnické (národní vědomí), které může být v rozporu s mateřským jazykem. To znamená Čechem může být třeba obyvatel českých zemí, jehož mateřštinou je jiný jazyk, třeba slovenština nebo němčina či kterýkoliv další jazyk. Je Čechem, protože se tak rozhodl identifikovat sám sebe s češtvím nebo zkrátka se cítí být Čechem, S touto demokratickou zásadou (tj. mohu si zvolit svou národnost) je spojen jeden problém, a to že sice volba mé etnické příslušnosti je záležitost mého rozhodnutí, je to vlastně právo, má volba protože etnická příslušnost, moje etnicita, je *kulturní fenomén* a není to záležitost rasová, biologická., není záležitost pokrevního dědictví.

Avšak přece jen také záleží na tom, zda národní kolektivita, k níž se hlásím, respektuje mé rozhodnutí být její součástí (zdůrazňuji při této příležitosti, že se nejedná o státní příslušnost, uskutečňující ve zcela jasnějších pravidlech, která mají institucionalizovanou podobu, kdežto mé rozhodnutí pro tu kterou národnost žádný institut neprověřuje, alespoň tak jest zvykem v demokratických systémech; budiž připomenut opačný příklad německé nacistické ideologie).

V rozhovorech se zahraničními Čechy jsem slyšel řadu postřehů o situačním významu mateřštiny pro člověka žijícího v jinojazyčném prostředí. Například jsem zaznamenal poměrně často tyto věty: „když mluvím sám k sobě a když přemýšlím o záležitostech, které se dotýkají smyslu mého života, když si sám formuluji pro sebe, proč jsem vlastně odešel, je to v češtině. Tedy *přemýšlím* si v duchu stále v češtině.“

Vedle přemýšlení ve bdělém stavu se také můžeme setkat s vyznáním toho, že člověk sní v češtině (v mateřštině). Sem patří také zvláštní kategorie tzv. emigrantské sny, kdy se člověk dostal ve snu na návštěvu do bývalého Československa a chystá se na cestu zpět, stane se něco, co cestu znemožní: letadlo neletí, vlak jede někam jinam, než do jeho nového domova v zahraničí apod.

Také zápisky intimnější povahy nebo deníky bývají psány v mateřštině. Stejně tak třeba počítání, které se člověk naučil ve školách, pak v jiném jazykovém prostředí většinou uskutečňuje „ve školním jazyku“.

Na závěr bych rád uvedl příklad, dokládající fakt, že mateřština je opravdu komplikovanější jev, než by se na první pohled mohlo zdát. Jedná se o případ muže, který jako chlapec školou povinný emigroval s rodiči do Kanady. Podle definice *původu* byla jeho mateřštinou slovenština i čeština

(matka Češka, otec Slovák), to znamená, že to byla spíše jakási českoslovenština, jak sám říká. Podle definice *kompetence*, to znamená, který jazyk nejlépe ovládá, by byla jeho mateřským jazykem angličtina, v angličtině vystudoval všechny školy v Kanadě. Zároveň na těchto školách studoval druhý jazyk francouzštinu. Oženil se s francouzsky hovořící ženou a žije s ní v Montrealu, kde většinou používá v zaměstnání a hlavně v rodině francouzštinu, která by byla podle definice *frekvence*, tj. nejčastějšího používání, také jeho mateřštinou. Avšak podle jeho *vnitřní identifikace* má vlastně tři, resp. čtyři mateřské jazyky: slovenštinu s češtinou, jakousi českoslovenštinu, angličtinu i francouzštinu.

Nepochybně bychom mohli najít ještě zajímavější kombinace fungování mateřského jazyka. Pravděpodobně mnozí z vás budou vyznávat právě ten nejsnadnější přístup k mateřštině uvedený v první části tohoto příspěvku a budou mateřštinu definovat pouze podle definice původu. Je to však věcí názoru, přístupu a hlavně zkušeností, třeba takových zkušeností, které, věřím, přinese tato konference.